

УДК 904:623.444(477.8)“11/12”

**УДАРНА ЗБРОЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.
З ТЕРИТОРІЇ ВЕХНЬОГО ПРУТА ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА**

І. П. Возний, А. В. Федорук

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

Розглянуто ударну зброю, виявлену на давньоруських пам'ятках з між верхньою течією Прута і Середнього Дністра, зроблено типологічну класифікацію таких видів озброєння як спис, піка, сокира, булави і кистені, простежено, що військо мистецтво місцевого населення розвивалося в тісному контакті з іншими землями Давньоруської держави.

Ключові слова: спис, піка, сокира, булава, кистень, сулиця, ударна зброя, ударно-рубаюча зброя, ударно-дробляча зброя.

Одним із основних показників рівня військової справи є оспівана у билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках. При цьому вона є й визначником культурного рівня суспільства. Зброю неможливо розглядати відірвано від виробництва, соціального середовища та тих прошарків і груп, з яких складалося військо. Вивчаючи її, можна дійти висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне і соціальне життя давньоруського суспільства [19. С. 6]. Високий рівень розвитку металообробного ремесла у Сірет-Дністровському межиріччі давав можливість виробляти всі види високоякісної зброї. Озброєння слов'яно-руського населення краю не поступалося ні асортиментом, ні якістю озброєння військ перед іншими теренами Київської держави та сусідніх країн.

Предмети озброєння є однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону. За функціональним призначенням їх прийнято поділяти на засоби дальнього і ближнього бою.

Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій: зброя першого натиску – колюча. До неї відносяться списи та сулиці. В більшості, вона одноразового використання. Зброя ударно-рубаюча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (булави, кистені). На відміну від першої, вона багаторазового використання.

Важливою категорією зброї першого натиску ударно-колючого типу є списи. Як важлива наступальна зброя, вони були одним із атрибутів професійних воїнів і серед озброєння давньоруського війська мали не менше значення, ніж меч. Використання списів у війську передбачало наявність добре вишколених ратників, здатних вести бій у правильному тактичному строї [21. С. 310]. Ядро руського війська становили списоносці, про яких писемні джерела згадують з XII ст. як про основну бойову силу феодальної дружини. Можливо, цим пояснюється термінологія обліку війська: “И бысть же оу поганых 900 копии, а в Руси – 90 копии” [16. Ст. 558]. Згадки про бойове використання цього

виду зброї часто зустрічаються у наративних джерелах: “...изломи Андреи копие свое въ супротивне своем”, “...Изяславу стоящю в песцехъ оунезапу приехавъ один, оудари копьем за плеча и тако оубьнь бысть” [16. Ст. 193, 390]. Недаремно на мініатюрах давньоруських літописів руські війська зображувалися з цілим лісом списів. Цей вид зброї до XV ст. використовували при кінних атаках у якості зброї першого натиску [21. С. 308]. Спис давав ратнику в рукопашному бою низку переваг. Він був довшим за будь-яку іншу зброю, ним швидше можна було дістати противника. Крім того, удар-укол списом забезпечував найлегший прийом ураження навіть броньованого воїна. Відносна дешевизна цього виду зброї робила його доступним, практично для усіх соціальних прошарків давньоруської держави.

У Сірет-Дністровському межиріччі знайдено вузьколисті втульчасті наконечники списів, в основному, подовжено-трикутної форми. Відомі вони серед знахідок на слов'яно-руських поселеннях та городищах у Бузовиці, Чорнівці, Молодії, Дарабанах-Щовбі, Ленківцях на Пруті, Ванчиківцях, Черепківцях (рис. 1, 1–2; фото 1, 1) [8. С. 97. Фото 97; 9. С. 267–268; 44. Рис. 2, 1; 45. Рис. 18, 27; 46. Рис. 56, 7; 64, 17; 47. № 18193 – II – 1254; 12225 – II – 931; 23664 – II – 1580; 12225 – II – 685; 26569 – II – 1583]. Їхня довжина сягає 21,0–28,1 см, ширина леза – 3,2–4,5 см. Змінюється лише діаметр втулки. Якщо у списі із слов'янського поселення X ст. Бузовиця діаметр втулки мав 2 см, то уже на давньоруських пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Ленківцях та Чорнівці діаметр становив 2,8–3,0 см. Таке потовщення ратища списа пов'язане зі зміною застосування даного виду зброї. У IX–XI ст. удар здійснювався рухом руки. У XII ст. з'являється техніка “списового тарану”, розрахована на пробивання захисних обладунків вершника або скинення його з коня у результаті потужного удару [21. С. 309]. Тому власне й зміцнювалися, в першу чергу, ратища самих списів. Цей процес характерний для всієї території Давньої Русі. За класифікацією А. М. Кірпишнікова, такі наконечники відносяться до типу III і датуються XI–XIV ст. [20. С. 14]. Наконечники списів із Бузовиці та Ленківців на Пруті належать до різних хронологічних фаз типу IIIA, у якого відношення леза до втулки становить 1:1. Решта наконечників списів відносяться до вузьколезових списів (тип IIIB) Час їх найбільшого побутування припадає на XII–XIII ст. На початковому етапі їх могли використовувати як мисливську зброю, але з часом посилювалася їх бойова спрямованість. Списи цієї групи є найбільш поширеними на території середньовічної Східної і Західної Європи [1. Рис. 2, 3; 5. С. 75. Рис. 58; 7. С. 141. Рис. 88, 25; 10. Рис. 22, 1; 14. С. 54, Рис. 12, 1; 22. С. 133, Рис. 6, 1; 28. С. 178; 42. С. 26, Рис. 4, 2–3; 53. Tabl. XXV, 4]. Їх виготовляли з єдиної заготовки методом гарячого кування.

Як бойова зброя, розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала піка, виявлена на городищі-феодалному замку XII – першої половини XIII ст. у с. Чорнівка (див. рис. 1, 3; фото. 1, 7). Цей вид озброєння характерний виключно для кінних воїнів [20. С. 15]. Чорнівська знахідка має чотирикутне перо довжиною 18 см і сторонами 0,6 см, що переходить у лійчасту втулку діаметром 4 см. Такий наконечник належить до V типу і

датується X–XVII ст. [20. С. 15]. У XII ст. броньовані піки виділяються як спеціальні кавалерійські списи і, очевидно, вершники в цей час використовували виключно цю зброю. Піка була досить поширеним видом озброєння як на території Давньої Русі, так і у Західній Європі [17. С. 137; 30. Рис. 95, 15; 33. Рис. 3, 12]. Своє походження вона веде від кочівників. Але досить швидко стала інтернаціональною зброєю і була настільки досконалою, що практично не змінила свого вигляду до XVII ст. На думку А. Р. Артем'єва, піки були виключно зброєю монголо-татар, оскільки знайдені на давньоруських городищах, що загинули під час навали і в той же час невідомі на Північному Заході Русі [2. С. 146].

Ще один черешковий наконечник, можливо піки, виявлено на посаді стародавніх Чернівців (Ленківці на Пруті) [25. С. 116; 46. Рис. 16, 10; 47. № 40707 – II – 2200]. Цей наконечник подовжено-трикутної форми. У перерізі має вигляд рівноконечного хреста. Його довжина 13 см, довжина пера 10 см, ширина наконечника в найширшому місці – 2 см. (див. рис. 1, 4). За своїми параметрами вона підходить до черешкових списів типу VI, за А. М. Кірпічником [20. С. 17]. Але такі списи, як і черешкові піки з пером у вигляді рівноконечного хреста, виходять з ужитку в X–XI ст. Це було пов'язано із незручністю і неміцністю кріплення їх з ратищем, що змусило в подальшому перейти до більш надійного втульчастого з'єднання [20. С. 17]. В основному вони були характерними для північної смуги давньоруської держави, зокрема, для чудських племен. Аналогій до цього наконечника не знайдено.

Предмети ближнього бою на теренах Сірет-Дністровського межиріччя представлені також фрагментами та цілими екземплярами наконечників сулиць. Останні служили допоміжним засобом ураження ворога в бою, коли при наближенні до нього можна було її метнути. Переважно, це допоміжна зброя пішого воїна, яку використовували у бою один раз. Про неї не раз згадується у літописних повідомленнях: “Ляхом же крепко борюще и соуличами мечюще”, “и соулици его кроваве соущи”, “И Ятвязи со сулицами и гонишася на поли подобной игре” [16. Ст. 768, 810, 818]. Їх, як і списи, могли широко використовувати на полюванні. У XII – першій половині XIII ст. значення сулиць зростає. Це пояснюється зручністю використання їх в умовах ближнього бою [20. С. 23–25]. В основному, ці наконечники широколезі, сплющеної листоподібної форми. Довжина ратища сулиці сягає 1,2–1,5 м. На Чорнівському городищі і на поселенні у Вовчинці виявлено три наконечники сулиць [8. Рис. 60, 3; 35. Рис. 1, 15]. Вони черешкові, лавролистий форми довжиною 9,5–12,0 см (без черешка), найбільша ширина – 3,4–4,0 см (див. рис. 1, 6; фото 1, 9). Такий наконечник відноситься до типу 2 за А. Ф. Медведєвим (листовидні черешкові з плоским пером) [27. С. 128. Рис. 4, 9]. На території феодального замку в Молодії виявлено наконечник втульчастої лавролистий сулиці (див. фото 1, 8) [47. № 18193 – II – 1254], яку за класифікацією А. М. Кірпічнікова можна віднести до типу IVA [20. С. 14]. Використання сулиці було характерним не лише для Русі, а й для народів Західної Європи.

До сулиці, очевидно, можна віднести кістяний втульчастий наконечник, виявлений на Ленківському городищі. Він лавролистий форми, виготовлений із

рогу оленя (див. рис. 1, 5) [47. № 40707 – II – 2200]. Він ромбоподібний у перерізі зі сторонами 0,8×2,7 см, довжина – 9,8 см. Судячи із супроводжуючого знахідку матеріалу, наконечник можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Ударно-дроблячою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, складали основний інструментарій січі. Її перевага над двома попередніми полягала у тому, що ударне поле меча значно поступалося сокирі, а скіс її леза компенсував ріжучий момент шаблі [6. С. 29]. Цим видом зброї переважно користувалися піші ратники. Хоча вершники також використовували сокири-чекани, особливо під час зтяжного бою кінноти. Фрагменти бойових сокир виявлено у Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті. Всі вони відносяться до універсальних. Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим донизу лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (див. рис. 1, 8; фото 1, 10). Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до пояса. За типологією А. М. Кірпічнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI–XIII ст. [20. С. 37]. Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1 і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлено на низці давньоруських пам'яток [23. Рис. 25, 5; 37. С. 127, Рис. 14, 1; 48. Рис. 33, 19; 50. С. 218, Рис. 148, 14; 58. Рис. 4, 1]. З Чорнівського городища походить сокира типу IV [20. С. 29]. Такі сокири з опущеним лезом і виїмкою у домонгольський період були найпоширенішою формою.

Іншу сокиру (типу VA за А. М. Кірпічніковим) виявлено біля городища у с. Горбово та у Ленківцях на Пруті (див. рис. 1, 7; фото 1, 11, 12) [20. С. 38; 47. № 12636 – II – 882]. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст. [58. Рис. 4, 6–7]. У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу B (за А. М. Кірпічніковим) [20. Рис. 40] відноситься сокира із Слобідки (див. рис. 1, 9; фото 1, 13) [47. № 12225 – II – 684]. Вона з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії до них відомі на Вологодщині і у Твері. Час побутування їх припадає на XI–XII ст., але найбільше використовували у XI ст. [20. С. 43, Табл. 11].

Про різноманітне використання похідно-бойових сокир свідчить великий відсоток їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. “Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секичи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в рще” [24. Ст. 498]. “Глебъ же вынемъ топоръ ростя и” [24. Ст. 181]. “наеха многажды на полкъ ихъ и бьяшеса единымъ топоромъ не имея страха въ души своеи и паде неколико от его” [24. Ст. 480]. В основному, цю зброю використовувало піше військо. Сокири цього типу найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст. [20. С. 37] Аналогії до них відомі з багатьох давньоруських пам'яток [13. Табл. VI, 24; 29. С. 34–42].

Якщо брати до уваги співвідношення приналежності виявлених на досліджуваних теренах сокир до бойових і робочих то видно, що тип В був виключно бойовою сокирою, а IVA та VA – універсальні. Хоча за підрахунками, на інших територіях переважали робочі сокири цього типу [20. С. 44, Табл. 12].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи кистеня дорівнює приблизно 6,6–14 кг, а для враження людини вона повинна бути не меншою за 8 кг. [20. С. 64]. Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкої контузії і внутрішніх переломів. Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї східні слов'яни запозичили у кочівників у XI ст. [20. С. 48]. На досліджуваних теренах знайдено шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) навершя цього виду зброї (див. рис. 1, 10–18; фото 1, 14–17) [8. С. 99; 35. Рис. 1, 19; 36. С. 34]. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали чотири пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні (див. рис. 1, 10; фото 1, 14). Це так звана булава-клевець, у якої шип показує напрям удару. Відносяться такі булави до типу ПА за А. М. Кірпи́чником і були досить поширеними серед воїнів [20. С. 48].

Інші навершя з Чорнівки і Галиці мали форму куба з усіченими гранями. У них відсутній шип (див. рис. 1, 11, 12). Такі залізні навершя були найпростішим видом булав (тип П за А. М. Кірпи́чником). Ця зброя була поширеною в Давній Русі в XII–XIII ст. [21. Табл. XXV, 3]. Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували в основному прості рядові воїни. Така зброя з руків'ям до 50–60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Галицька знахідка дає можливість простежити систему кріплення булави до руків'я. Для цього використовували цвях з плоскою шляпкою, який вбивався у древко на глибину 4,5 см, розклинюючи його [36. С. 33]. Аналогічний спосіб кріплення булави до руків'я простежено в Новгороді на Троїцькому розкопі, Золотарівському городищі [3. С. 206, Рис. 2; 4. Рис. 82]. Булави цього типу знайдено на Райковецькому городищі, Дорогобужі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії [10. С. 95, Табл. XII, 12–14; 27. С. 137, Рис. 7, 3; 30. Рис. 95, 8; 38. Рис. 161, 2; 49. Табл. X, 22; 51. С. 117, Табл. 1, 5; 56. С. 67–78; 57. С. 55, рис. 6].

У літописному Василеві виявлено пустотілу залізну булаву, яка мала форму кулі з шипами на поверхні. Діаметр отвору, куди вставлялося руків'я сягав 2,5 см. [47. № 12679 – П – 909]. У давнину, для посилення удару, порожни-

ну заливали свинцем, але в результаті того, що булава побувала у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні навершя відносять до типу ПА і датують XII – першою половиною XIII ст. [20. С. 61–62]. Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах Південної та Південно-Західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо [27. С. 138; 32. С. 234, Рис. 70, 24; 34. С. 124, Рис. 9; 39. С. 249, Рис. 52].

Окремим типом виступає залізна булава, виявлена С. В. Пивоваровим у рові Чорнівського городища. Це навершя циліндричної форми із чотирма шипами, що хрестоподібно різко виступають назовні і закінчуються кульками (див. рис. 1, 13) [36. С. 34]. По боках шипів розташовано вісім невеликих декоративних виступів. Булава кріпилася до руків'я, як і в попередньому випадку, за допомогою цвяха. Такий тип навершів, на думку автора знахідки, є продовженням еволюційного розвитку бронзових булав із чотирма центральними шипами. Датуює він знахідку першою половиною XIII ст. [36. С. 34].

Цікавою є і знахідка із городища в Недобоївцях. Це залізне навершя у формі усіченого восьмигранника з поздовжнім отвором (див. рис. 1, 18) [36. С. 33]. За виявленим у розкопі матеріалом автор знахідки датує булаву XII – початком XIII ст. Аналогій до цієї знахідки поки що не виявлено і вона не вписується у типологію А. М. Кірпічнікова.

Виробництво булав досягло свого розквіту в XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави [20. С. 48]. Відливалися вони за восковою моделлю у двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерними для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з Черепківців та літописних Василева і Кучелмина.

Першу, у вигляді куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами, виготовлено із бронзи, що трапляється досить рідко [47. № 12679 – II – 913]. Висота її становить 3,8 см, ширина – 6 см, внутрішній діаметр – 2, 3 см (див. фото 1, 16). За параметрами цю знахідку можна віднести до типу I за А. М. Кірпічниковим та І. Л. Ізмайловим [15. С. 97; 20. С. 48]. С. В. Пивоваров у своїй публікації “Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини”, з невідомих причин, подав малюнок булави, який не відповідає дійсності і відніс її до типу III [36. Рис. 1, 2]. У той же час аналогічні знахідки, датовані XII – першою половиною XIII ст., відомі на багатьох пам'ятках давньоруської держави, Північного Кавказу, Дунайської Болгарії тощо [11; 12; 31. Рис. 11, 38. С. 28, Рис. 17, 7; 52. С. 64, Рис. 5, 9; 55. Табл. IV, 33].

Булава з Василева має чотири великі центральні і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведено дворядним поперечно-рифленим валиком із горохоподібними виступами [47. № 12232 – II – 693]. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки, під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як уважав А. М. Кірпічников, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і за розробленою ним класифікацією, належить до типу IV [20. С. 52]. Подібну булаву цього ж типу виявив С. В. Пивоваров у літописному Кучелміні (урочище Галиця) [36. С. 33]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де

виявлено бронзолivarну майстерню для їхнього виробництва [18. С. 380, Рис. 82]. С. В. Пивоваров припускає місцеве виробництво у літописому Кучелміні [36. С. 33]. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі та ін. [10. С. 95, Табл. XI, 7, 8; 26. С. 84, Табл. 1, 26; 30. Рис. 95, 2; 40. С. 111, Рис. 56; 43. С. 221, Рис. 140].

Ударною зброєю ближнього бою були кистені. Вони прив'язувалися за вушко до ремінців, прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кистенями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча здебільшого їх використовували у бою легкоозброєні вершники (див. фото 1, 18). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст. [16. С. 311]. У краєзнавчому музеї зберігається фрагмент кістяного кистеня, переданий з Галича [47. № 6770 – II – 410]. Він яйцеподібної форми з поздовжнім отвором, куди вставлявся залізний стержень з петлею для кріплення паса. Такі кистені відносяться до типу 1 за А. М. Кірпічниковим і датуються досить широко X–XIII ст. [20. С. 59]. Аналогії до таких знахідок широко відомі у Східній Європі [41. С. 30. Рис. 1, 3; 54. Рис. 2].

Таким чином видно, що слов'яно-руське озброєння населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила у загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю. Це проявляється і у досить ранньому знайомстві місцевого населення з вогнепальною зброєю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артемьев А. Р.* Копья из раскопок в Изборске // КСИА АН СССР. – 1982. – Вып. 171. – С. 87–93.
2. *Артемьев А. Р.* Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – М., 2004. – С. 143–152.
3. *Гайдуков П. Г., Артемьев А. Р.* Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде // Новгород и Новгородская земля. История и археология: материалы науч. конф., Новгород, 24–26 янв. 1995 г. – Новгород, 1995. – Вып. 9. – С. 202–206.
4. *Белорыбкин Г. Н.* Золотаревское поселение. – СПб.; Пенза, 2001.
5. *Беляева С. О., Кубишев А. И.* Поселения Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. – К., 1995.
6. *Бережинський В. Г.* Техніка бойового застосування давньоруського озброєння. – К., 2000.
7. *Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П. та ін.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. – Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
8. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.

9. *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – Чернівці, 2009. – Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.
10. *Гончаров В. К.* Райковецьке городище. – К., 1950.
11. *Гусева Т. В.* Мужская “забава”. Дамская “штучка” [Електронний реурс] // Открытый текст. Электронное периодическое издание. – Режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456>.
12. *Гусынин В. А.* Оружие ударно-дробящего действия X–XIII веков с территории Пензенской области // Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов. – Пенза, 2009. – Вып. 1. – С. 153–158.
13. *Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О.* Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966.
14. *Звіздецький Б.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народницький райони). – Коростень, 2008.
15. *Измайлов И. Л.* Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. – Казань; Магадан, 1997.
16. *Ипатьевская летопись.* Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М., 2001.
17. *Іванченко Л. І.* Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 134–141.
18. *Каргер М. К.* Древний Киев. – М.;Л. – Т. 1.
19. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ – 1966. – Вып. Е1-36.
20. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36.
21. *Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф.* Вооружение // Древняя Русь. Грод, замок, село. – М., 1985. – С. 298–363.
22. *Коваленко В. П., Ситий Ю. М.* “Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 121–138.
23. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров’я в IX–XIV ст. – К., 1990.
24. *Лаврентьевская летопись.* Полное собрание русских летописей. Т. I. – М., – 1997.
25. *Малевская М. В., Рапопорт П. А., Тимощук Б. А.* Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – 1970. – № 4. – С. 112–127.
26. *Маярчак С. П.* Археологічні пам’ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров’я. – Кам’янець-Подільський, 2006.
27. *Медведев А. Ф.* Оружие Новгорода Великого // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121–191.
28. *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – К., 2011.
29. *Никольская Т. В.* Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА АН СССР. – 1974. – Вып. 139. – С. 34–42.
30. *Никольская Т. Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М., 1981.
31. *Парушев В.* Боздугани от музея в Дробич // Археологія. – София, 1998. – Кн. 3–4. – С. 67–72.
32. *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998.
33. *Петегирич В. М.* Пам’ятки навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – Вып. 42. – С. 47–51.
34. *Петровић П., Јовановић С.* Культурно благо књажевачког краја: археологија. – Београд, 1997.

35. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 133–142.
36. *Пивоваров С. В.* Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Держава та армія”. – Львів, 2012. – №.724. – С. 31–35.
37. *Плавінські М.* Боаслаўскае Паазер’е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 114–134.
38. *Прищепя Б. А.* Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
39. *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
40. *Седов В. В.* Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – №92.
41. *Сергеева М.* Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ) // Наукові записки української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 29–34.
42. *Терський С. В.* Зброя та захисний обладунок населення Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у X–XII ст. // Вісник національного університету “Львівська політехніка” Серія Держава та армія. – Львів, 2010. – №670. – С. 22–30.
43. *Терський С. В.* Княже місто Володимир. – Львів, 2010.
44. *Тимощук Б. О.* Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 187–190.
45. *Тимощук Б. О.* Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
46. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
47. ЧКМ. Фонди.
48. *Шекун О. В., Веремійчик О. М.* Поселення Ліскове у верхів’ях р. Білоус // Південно-руське село IX–XIII ст. – К., 1997. – С. 69–99.
49. *Шноре Э.* Асотское городище. – Рига, 1961.
50. *Штыхаў Г. В.* Курганы могильнык Ізбішча-Дзвінаса // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2008. – Вип. 16.
51. *Юра Р. О.* Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57–130.
52. *Якубовський В.* Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII–XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи // Археологічні студії. – 2010. – Вип. 4. – С. 255–266.
53. *Сынкаловски А.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
54. *Kotowicz N.* Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // Acta Militaria Mediaevalia – Kraków; Sanok. – 2006. – S. 51–66.
55. *Kuśnierz J.* Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok. – 2005. – S. 115–132.
56. *Liwoch R.* Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok. – 2006. – Т. II. – S. 67–78.
57. *Michalak A.* Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 571. – С. 48–74.
58. *Spinei V.* Moldova în secolele XI–XIV. – Chişinău, 1994.

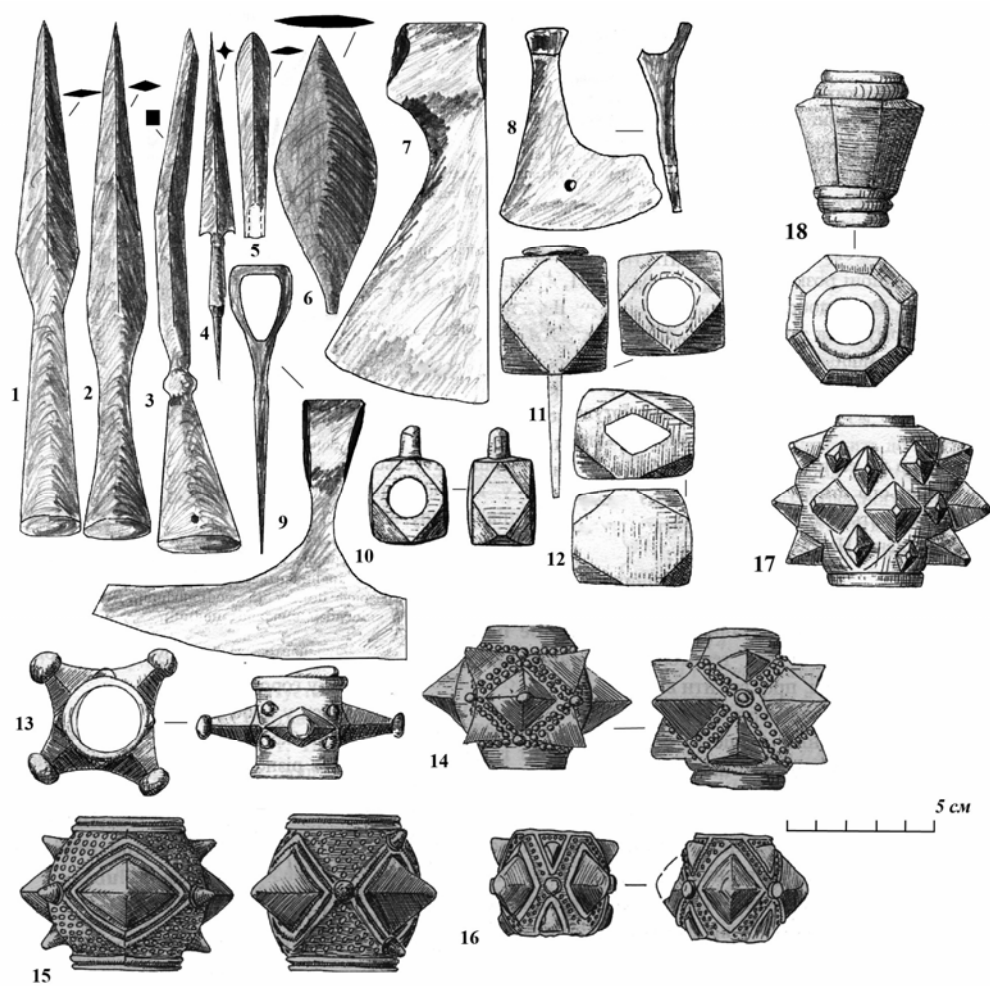

Рис. 1. Прорисовки зброї ближнього бою:

- 1 – Бузовиця; 2, 3, 6, 8, 10, 13 – Чорнівка, 4–5 – Ленківці на Пруті; 7 – Горбово;
 9 – Слобода; 14, 17 – Василів; 15 – Черепківці; 16 – Галиця; 18 – Недобоївці;
 1, 4, 14 – за Тимошук Б. О. [1976. Рис. 18, 27; 1982. Рис. 14, 3; 16, 10];
 5 – за Малевская М. В. [1970. С. 116]; 2, 3, 6, 8, 10 – за Возний І. П. [2009. Рис. 7, 3, 6, 8, 14];
 7, 9, 15, 17 – фонди ЧКМ; 11, 12, 13, 16, 18 – за Пивоваров С. В. [2012. Рис. 1; 2].

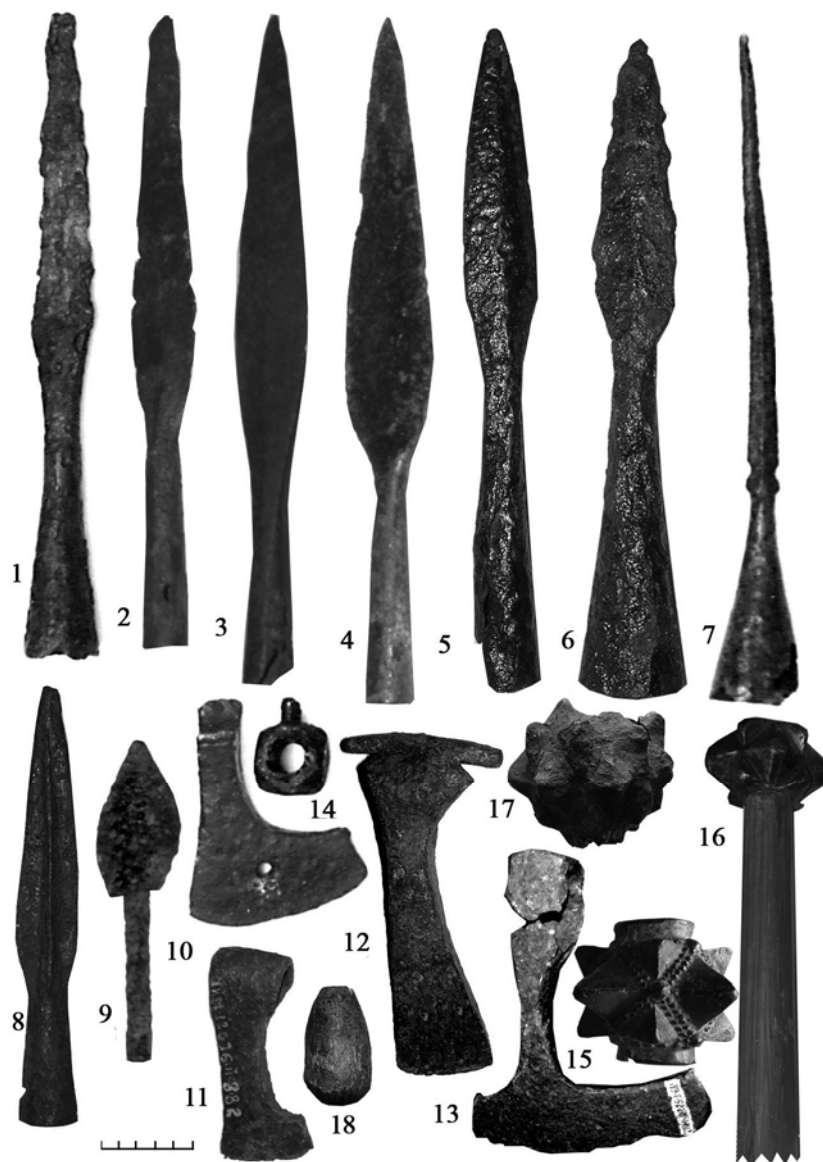

Фото 1. Ударна зброя:

1, 7, 10, 14 – Чорнівка; 2 – Дарабани; 3 – Ванчиківці; 4, 16 – Черепківці;
 5, 6, 12 – Ленківці на Пруті; 8 – Молодія; 9 – Вовчинець; 11 – Горбово; 13 – Слобода;
 15, 17 – Василів; 18 – Галич (фонди ЧКМ).

**УДАРНОЕ ВООРУЖЕНИЕ XII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII ВВ.
С ТЕРРИТОРИИ ВЕРХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА**

И. П. Возный, А. В. Федорук

*Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
ул. Коцюбинского, 2, г. Черновцы, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

Рассмотрено ударное вооружение из археологических древнерусских памятников между верхним течением Прута и Среднего Днестра, проведена типологическая классификация таких видов вооружения как копье, пика, топор, булавы и кистени, прослежено, что военное искусство местного населения развивалось в тесном контакте с другими землями Древнерусского государства.

Ключевые слова: копье, пика, топор, булава, кистень, сулица, ударное оружие, ударно-рубящее оружие, ударно-дробящее оружие

**SHOCK ARMS IN 12TH – EARLY 13TH CENTURIES
ON THE TERRITORY UPPER PRUT AND MIDDLE DNIESTER**

I. Vozny, A. Fedoruk

*Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University
Kotsyubinskogo St. 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

The article considers the impact gun that was discovered in ancient archaeological locations on the territory between upper Prut and middle Dniester. The typological classification of such weapons as spear, lance, ax, mace and club is carried out. It is traced that martial art developed by local population was in close contact with other lands of Ancient Rus.

Key words: spear, lance, ax, mace, club, shock gun, shock-cutting arms, shock-fracturing weapons.

Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013